En het potatis?

Västsvensk fromhet i litteraturen

Av

Beata Agrell

Västsvensk fromhet härrör från den inomkyrkliga väckelse som utgick från lundaprästen Henric Schartau (1757–1825) och hans på Luther grundade lära med ordet, nåden och tron allena i centrum.[1] Han var kritisk mot både den samtida upplysningstidens snusförnuftiga deism och romantikens känsloreligiositet, liksom mot pietistisk sentimentalitet och asketism. Hans förkunnelse mötte motstånd från den kyrkliga överheten, så hans många prästlärjungar förvisades ut på landsbygden i riket. På så vis spreds förkunnelsen, som fick särskilt starkt fäste på västkusten och i Göteborgs stift. Det är genom dessa lärjungar som den så kallade ”schartauanismen” etablerats här.[2] Det har påpekats att varken Schartau själv eller de första Schartau-lärjungarna var ”schartauaner” i dogmatisk bemärkelse.[3] Den beteckningen antyder en sektkaraktär som denna strängt inomkyrkliga väckelsetradition tar avstånd från.[4]

I det följande skall jag uppmärksamma några litterära skildringar där västsvensk fromhet spelar en viktig roll. Jag skall diskutera på vilka sätt mina exempel anknyter till en Schartau-tradition, vilka aspekter som särskilt lyfts fram och hur de uppfattas.

Carl Wilhelmson: Kyrkfolk i båt (1909)

Lag och Evangelium

Att den schartauskt präglade fromheten kan ta sig olika uttryck framgår av de motsatta omdömen och erfarenheter som skriftliga källor vittnar om, både i dokument och fiktion. Inte minst därför var den västsvenska fromheten länge en het potatis. Arbetarförfatta-

Carl Wilhelmson: Kvinnor på väg från kyrkan (1900).

Ragnar Ljungman: Prästen (1905).

ren Martin Koch ger i reportageboken *Fromma människor* 1916 en dyster bild av denna ”schartauanska” livshållning:[5]

> Några käringar kommo tysta bygatan fram. De voro svarta från hjässa till fot – dödens sändebud i dödens timme. Svarta schaletter, svarta klänningar – deras ansikten tycktes svartnade av ålder, och deras blickar, svarta av dödande hat, ville aldrig släppa mig. Eller var det inte hat? Var det skadeglädje inför en förtappad? Förakt för främlingen, som måste anses okunnig om den rätta salighetsvägen? (s. 48)

Människorna ter sig svartsynta, dödsmedvetna, främlingsfientliga, egenrättfärdiga. Men över dem alla härskar prästen:

> Detta är schartauanismens praktiska grundstämning och allmänna livsåskådning: en mörk dödsskugga, som höljer de stenhårda lärosatsernas trosfästen. I denna skymning härskar prästen, tillgodoseende gudsrikets och sin egen maktlystnads intressen. (s. 54)

I Viveca Lärns självbiografiska roman *Sladdisen* så sent som 2019 låter det helt annorlunda.[6] Mot bakgrund av egna erfarenheter av denna väckelse talar hon om Schartaus ”vidsynta generösa och milda livsstil” och beskriver sanna schartauaner som ”ödmjuka och givmilda”. Men Schartau blev baktalad, skriver hon,

> eftersom lärjungarna till honom, som på 1700-talet skickades från Lund till det fattiga Bohuslän, var strängare och mer härsklystna än deras kloka och goda lärofader tänkt sig. De första tjugo unga prästerna som förvisades till landskapet Gud glömt höll straffpredikningar på minst tre timmar. (Kap. 10, s. 90)

Det är denna ensidigt lagiska Schartau-tradition som främst skildras i litteraturen,[7] men den är tydligen inte allenarådande i det historiska minnet. De schartauska fromhetstraditioner som utvecklades byggde inte bara på olika tolkningar av mästarens ord, utan också på ett kontinuerligt utbyte mellan muntliga och skriftliga källor, vilket även gjorde ordalydelsen osäker.[8] Anders Jarlert berättar om en kvinna som rekommenderade sin syster att läsa hennes nedskrift av ett visst skriftetal av prosten Carl Thölén. Systern invände: ”Men jag var ju där och hörde det!” Varpå den första svarar: ”Men jag har mycket mer än Thölén sade.”[9]

Schartautraditionen byggde vidare på det lutherska reformationsarvet, som utom ordet, nåden och tron också betonade det dynamiska förhållandet mellan lag och evangelium och vikten av att kunna rätt *dela* medan de båda. Lagen är allt som Gud kräver av människan i de tio budorden, och den sammanfattas i det dubbla kärleksbudet: ’du skall älska Herren din Gud över allting och din nästa som dig själv’; evangeliet är allt vad Gud av nåd lovar och ger, framför allt syndaförlåtelse och rättfärdighet genom sin självutgivelse i Kristus.

Martin Davis Roth: Henric Schartau (1797).

Schartaus eget förhållande till Lagen präglas av en evangelisk grundsyn, som framgår inte minst av hans verksamhet som själasörjare. I ett brev från 1824 till en prästkollega angående en fråga om Lagens räckvidd skriver Schartau bland annat, att vid anfäktelse

> så behöfver man se sig väl före, att icke förnuftet inblandar sin spetsfundighet, diktar sig förbud, där Gud ingen synd har utmärkt, föreställer sig faror där Gud inga varningar givit, och genom konstiga slutsatser binder samman bördor, där Gud ingenting har befallt. Guds lag är i dess tillämpning vidsträckt nog, utan att behöva någon fariseisk·tillökning av sådana människoläror, som föras in i Skriften av nyss uppvaknade lärare, vilka i förtid bemäktigat sig bokpressen, och påtrugat Guds församling sina omogna hjärtefoster. Mången bekymrad själ har på denna sträckbänken lidit outsägelig smärta; och var icke Överherden själv hade tagit uti saken, så hade väl månget krossat rör blivit sönderbrutet, och mången veke hade blivit utsläckt. (Brev 59, s. 202)[10]

Auguste Toulmouche: Läsande jungfru (1868).

Hos nyväckta präster finns alltså en fariseisk tendens att bättra på Lagen genom att införa nya bud, som driver redan förkrossade syndare till förtvivlan. Detta är inte i Schartaus anda. För honom som för Paulus och Luther är Guds lag visserligen god, men i sig är den kraftlös: den väcker bara syndamedvetande, medan rättfärdiggörelse bara kommer genom tro på evangeliets löften. Å andra sidan är evangeliet verkningslöst utan lagen: utan syndamedvetande är ingen mottaglig för evangeliet om syndernas förlåtelse. Lag och evangelium är alltså helt åtskilda och ändå samverkande – som två knäppta händer. Denna spänningsfyllda dubbelhet är *Nådens ordning*.[11] Det är den som präglat litterära skildringar av västsvensk fromhet: svårigheten att rätt

dela mellan lag och evangelium och dess konsekvenser.[12]

Schartau gav dock inte mycket för romaner eller fiktionslitteratur överhuvud. I ett brev till en Mamsell G i juni 1799 skriver han:

> Gud ske lof att den giftiga romanläsningen, som förstör så många hjärtan, och som fördränkt och förvillat månget uppgånget salighetsbekymmer, Gud ske lof att den blifvit Mamsell det, som Paulus i Phil. 3. räknade all sin forna världshärlighet att vara, *träck och skada*. Nu lycka till att komma in i Skriften![13]

Schartau sökte sig tillbaka till Luther, som satte bibelordet och tron i centrum: att höra, läsa och begrunda Ordet var enda vägen till en rätt tro även enligt Schartau; och då gällde det att bygga på de i skriften faktiskt givna löftena, inte på känsla och upplevelse; den flyktiga känslan var inget att lita på – det visste han av egen erfarenhet efter en period hos de känslosamma herrnhutarna.[14] Tron var ingen känslosak, och även i vardagslivet var känslans makt en fara. Men Schartau var ingen världsfrämmande asket: *måtta* var hans lösen – att förakta Guds gåvor var lika syndigt som att missbruka dem.[15] Hos sångdiktaren Philipp Friedrich Hiller, som Schartau satte högt, heter det exempelvis så här:

1699–1769.

Herren, som mig huld bespisar
Jag beprisar,
Njuter glad vad Han beskär;
Vad Han skapat jag ej lastar,
Ej förkastar,
När jag fri i Kristo är.

Ty:

Om vi ej, vad Gud vill unna,
Njuta kunna,
Det är samvetsslaveri;
Glad jag tager vad Han skänker
Och ej tänker,
Att jag syndar däruti.

Sammanfattningsvis:

Det som jordiskt är
Måste brukas här,

Dock med måttlighet;
Lyckan däri jag ej finner;
Ett blott är som ej försvinner:
Guds barmhärtighet.[16]

Kort sagt: den kristne är inte *av* världen, men lever likväl *i* världen och varken kan eller bör rymma ur den.

Den maktfullkomliga prästen

Den här pragmatiska inställningen är dock inte så vanlig i litterära skildringar av den västsvenska fromhetstypen. Ett tydligt exempel ger Fjällbackabon Hilma Angered-Strandbergs beryktade novell ”Nitälskan”, först publicerad i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1883; därefter i samlingen *Västerut* 1887.[17] Novellen berättar om en maktfullkomlig präst på västkusten, som kontrollerar sin församling i detalj med lagisk förkunnelse, stränga förbud, angiveri och skamstraff. Minsta försök till utbrytning bestraffas med största tänkbara skam: att förvägras tillträde till nattvarden.[18] Denna uteslutningsakt sker inför allas ögon i kyrkan och blir därför ett socialt stigma. Berättelsen är uppbyggd kring en sådan episod. Fiskaren Olle har setts ta sig ett par supar efter en fiskefärd och blir därför förbigången vid nattvarden inför allas ögon. Skammen medför att Olle går till ölstugan och bjuder laget runt – ”det var något ovanligt, ”ty Olle tog sig sällan ett glas för mycket och var rädd om styfvern”, heter det (108). Nu när han ändå behandlas som suput kan han lika gärna löpa linan ut, menar han: ”Har en fåt namne’, så kan en jaggu göre gagne’ me.” (108). Prostens nitälskan för nykterhet visar sig alltså i detta fall snarast befordra superi.

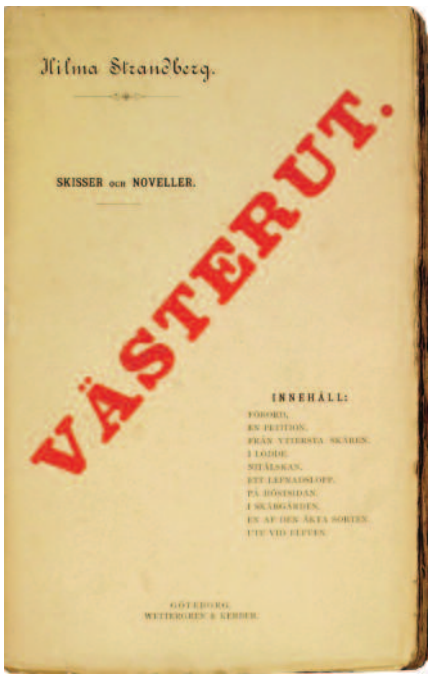

Hilma Angered-Strandbergs samling “Västerut” 1887.

Prosten är också en mäktig predikant.

Hans Huldt: Kristus predikar på Killingön i i norra Bohuslän.

Hans församling kallas ”ett styft folk”, och prosten anpassar sin predikan efter detta:

> Den stora Börre kyrka var alltid fullsatt, då gamle prosten Lennberg predikade. Hans starka stämma skallade i det rymliga templet, och det tyckte folk om. Det höll dem vakna, och det var då något att komma i kyrkan för. Och starka ord gingo från prosten Lennbergs mun. Mäktiga, kufvande, skakande ord, som icke tilläto någon undanflykt. Och det tyckte folk också om – åtminstone största delen. Ty Börre var en schartauansk församling, lidelsefullt schartauansk. (94 f.)

”[L]idelsefullt schartauansk” tycks här betyda ensidigt lagisk, vilket knappast är en rätt fördelning mellan lag och evangelium och inte heller fick de bästa konsekvenser i Olles fall.

Prostens bestraffning av Olles förmenta superi knyter dock an till det verkliga problem med alkohol som många västsvenska präster tvingades hantera. Superiet var på 1800-talet omfattande och förödande, både under sillperiodernas vagantliv på krogarna och efter sillperiodernas slut, då många fattiga fiskarfamiljer drabbades hårt.[19] Prästerna såg som sin uppgift att bekämpa denna last, om inte för lagens så för livets skull.

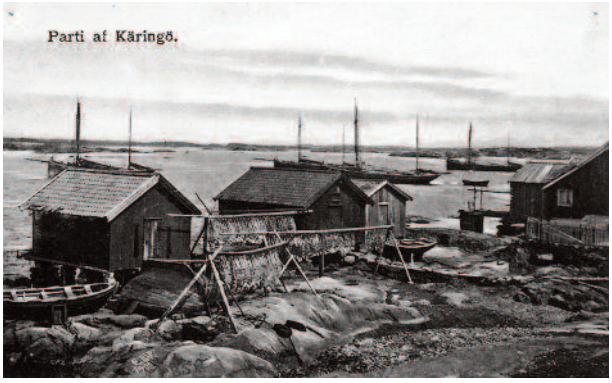

Simsons prästgård och fiskebodar på Käringö i sent 1800-tal.

Många församlingsbor, särskilt kvinnorna, var därför tacksamma för prästernas stränga nykterhetsregemente.

Angered-Strandbergs berättelse innehåller många motiv som vandrat runt i västsvensk anekdotflora. Folklorister har funnit att motiven i de muntliga berättelserna dock behandlats på olika sätt: den lagiske, maktlystne och girige prästen i vissa berättelser framträder i andra som rättvis, handlingskraftig och storsint.[20] De häftigt negativa reaktionerna på novellen ”Nitälskan” från västsvenska läsare inte minst i författarens eget Fjällbacka tyder också på att hon gått för långt: kustbefolkningen kände sig kränkt å sitt prästerskaps vägnar och ryckte ut till försvar. Lokalbefolkningens vrede tvingade rent av bort författaren från Fjällbacka för en tid.[21]

Hilma Angered-Strandberg var ursprungligen stockholmare, inflyttad till Fjällbacka för att arbeta som telegrafist. Hon var alltså utsocknes och hennes blick främlingens; hon hade förstås ingen rätt att yttra sig om lokalbefolkningens inre angelägenheter. Men kritik mot västsvenska präster kom också inifrån de egna leden. I den halländske prästsonen Gustaf Ullmans novellsvit *Präster* från 1907 är prästerna auktoritära hycklande karriärister eller också svaga särlingar och outsiders, som mobbas av sina starkare kolleger.[22] Bibelordet har en central ställning, men mest som död bokstav; det prästerliga läroämbetet missköts. Novellen ”Elin

Krampa” skildrar till exempel den flitigt bibelläsande titelfiguren, som kommer till pappa prästen för att i Schartaus anda ”befråga läraren” om hur hon skall få hjälp att koncentrera sig i läsningen av bibelordet.[23] Svaret blir att hon skall akta sig för frestelser och bara fortsätta läsa: hjälpen finns ”just i detta heliga Guds ord” (s. 126). Och det må så vara, men problemet gällde ju just själva läsningen. Inte heller som tröstande själasörjare är Ullmans präster några föredömen. I den mån dessa skildringar vittnar om författarens egna erfarenheter så måtte de ha varit rysliga.

Mest känd bland moderna skildringar av maktfullkomlighet och hyckleri hos schartauska präster och själasörjare är kanske Arne Lundgrens utmanande romansvit om Laurenz Olof August Simson, prästen på Käringö:[24] *Simson* (1982), *Gloria Deo* (1983) och *Pigan i skolhuset*[25] (2003). Lars Hesslinds roman *Befriaren* (1984) verkar bygga på samma stoff, men skruvar upp dramatiken i flera steg.[26] Dessa nitiska göteborgsförfattare tar i så ordentligt att deras prästfigurer tillförs psykotiska och rent parodiska drag. Stoffet är dock inte fritt uppfunnet, utan härrör till stor del från prästkritiska anekdoter från västkusten, som exempelvis folkloristen Anders Gustavsson forskat fram.[27]

Det ängsliga jaget

En annan typ av nyare litterära berättelser om västsvensk fromhet är biografisk-psykologiska skildringar om traumatiserade prästbarn och präster i kris. Även här framhävs prästens oemotsägliga auktoritet och läroämbetets monopol på utläggning av bibelordet, men inslag av teologisk reflexion och begrundan tillkommer. Detta är dock inte alltid välkommet i den värld som skildras. I Knut Sitells självbiografiska roman *Fem bandyklubbor* (1998)

Einar Jolin: Bandyspelare (1954.

ogillas pojkens egna frågor och funderingar, liksom det faktum ”att han *kände* och *noterade* vad han upplevde och gav uttryck åt det” (s. 15) – här aktualiseras det motstånd mot subjektiva ”känningar” som ingår i den schartauska fromhetstraditionen. Detta tema är centralt i de berättelser jag nu kommer till, liksom frånvaron av samtal kring andliga ting i familjen. Om sådant skulle man enbart ”befråga läraren”, det vill säga prästen, som hade ensamrätt till läroämbetet.

Fem bandyklubbor är skriven i tredje person men behandlar författarens egen hårt tyglade uppväxt i Bohusläns inland, kallat ”Högborgen i landet Schartauanien” (s. 29): ”Där lyste oftast begreppen generositet, välmåga och frihet med sin frånvaro”, heter det; ”[s]måaktighet, tvång, instängdhet, rädsla och trångsinne var däremot levande företeelser”; ”alla vaktade på alla” (s. 28). Fadern är inte präst, utan kyrktrogen smålantbrukare i Schartaus efterföljd, men också en kolerisk patriark, vars röst spred ”skräck och oro i hemmet” och som tuktar sig själv genom sina barn (s. 29). Utrymmet för lek är obefintligt. Bokens titel härrör från en episod då de fem pojkarna ber fadern att få köpa bandyklubbor för att kunna leka på den isbelagda sjön. Fadern säger nej – de har inte råd – men själv kostar han på sig tobak, sprit och bil utan att blinka (s. 90, 98). ”Det tragiska och samtidigt underliga var, att fadern *trodde* och *menade* att han handlade kärleksfullt”, konstaterar berättaren (s. 93).

Pojken lever i ständig fruktan och syndamedvetenhet; musiken och kyrkoårets stämningsfulla ritualer är hans enda tröst – ”två storheter som inte ens de inkrökta epigonerna av Schartaus lärosystem helt kunde förstöra” (s. 83), heter det. Detta är en talande formulering: den fromhetstyp han möter kommer inte från Schartau utan från okunniga eftersägare, menar berättaren (s. 119). Hos modern möter en annan Schartau-tradition, präglad av ”*förståelse och åter förståelse, omtanke och uppmuntran*” (s. 64), attityder som fadern dock motarbetar. Pojken upptäcker också Schartaus stora musikintresse och får då en ny bild av lärofadern:

> Ty, den som finner näring för sin själ i exempelvis Mozarts och andra mästares musik torde inte ha långt till det goda leendet, inte heller till förmågan att beundra och till och med låta sig hänföras inför det geniala och det oförklarliga. (s. 119).

I detta tycker han sig ha mött en själsfrände, som delar hans egen skönhetslängtan. Själv verkar han också mer lockad av det liturgiska kyrkoårets estetiska aspekter än det för Schartau centrala bibelordet: ”Den så

Axel Kulle: Den förlorade sonens återkomst (1882)

kallade altartjänsten var endast en nödvändig inramning – till predikan", konstaterar berättaren misslynt (s. 82). Konsten – bilderna, musiken, liturgin – för honom närmare det gudomliga än gudsordet: den ger honom de subjektiva "känningar", de känslomässiga upplevelser som han längtar efter, men som enligt schartauskt synsätt tvärtom leder bort från det objektivt givna, nämligen bibelordet. Känslan förgår men ordet består. Detta pojkens/berättarens behov av positiva "känningar" är förståeligt i denna kärva miljö, men förde också med sig negativa känslor av osäkerhet, otrygghet, skuld och prestationsångest.

Mot slutet av boken frågar sig berättaren – den nu vuxne pojken – hur det kunde bli så fel, när alla dessa fromma bildade präster och lärare ändå "kanske menat väl". Pojken prövar förklaringen "att dylika personer – bortsett från den religiösa aspekten – saknade den elementäraste förankringen av alla, den som består i att vara *medmänniska*." (182). Utan kärlek till nästan är alla teologiska dygder värdelösa, hävdar han, och citerar ur Pauli kärlekshymn: "Och om jag hade profetians gåva och

Ovan: Hieronymus Bosch: Döden och den girige (1490).

Till höger: Detalj.

visste alla hemligheter och ägde all kunskap, och om jag hade all tro, så att jag kunde förflytta berg, men icke hade kärlek, så vore jag intet." (1 Kor 13:2) Det som fattas är kanske inte känsla utan evangelium.

Teologisk självreflexion erbjuder också självbiografin *Giv mig, min son, ditt hjärta* (2013), skriven av den frivilligt avkragade prästen Eskil Franck. Boken skildrar hans uppväxt i ett schartauskt prästhem, hans utbildning och verksamhet som präst i samma tradition, fram till hans utträde ur prästämbetet. Också han skildrar det avstånd mellan lära och liv han upplevt och den dubbelmoral som han ser hos sin egen prästerlige far. De kristna lagbuden måste följas till punkt och pricka, men i praktiken handlar det om att uppehålla det yttre skenet. Sabbatsbudet förbjuder fotbollsspel på söndagar, för det splittrar det andliga sinnet, men pappa prästen själv följer gärna fotbollsmatcher på TV hemma i vardagsrummet under stark upphetsning – men "ingen såg att han tittade", så det var ok (10f.). Hyckleriet är oförblommerat.

Samboförhållanden är bannlysta, men när en änka i stan med två små barn flyttar samman med en ny man, så är det i sin ordning: om de gifte sig skulle hon nämligen mista änkepensionen. Detta är mänskligt och praktiskt, men jagberättaren reflekterar:

> Min indignation var stor. Det som annars var så otroligt fel ut i från Guds ord hade nu blivit rätt eftersom en änkepension stod på spel. Kunde Guds ord upphävas av behjärtansvärda ekonomiska hänsynstaganden? (s. 12).

Kravet på absolut lagtrohet skapar rädsla och prestationstänkande, som i sin tur medför inkonsekvenser och förljugenhet för alla inblandade. Grundtanken om rättfärdiggörelse av nåd genom tro allena verkar långt borta: ”Gud blir då en mycket sträng, snål och krävande gestalt för vilken den berömda nåden till sist än då på något sätt är villkorad”, heter det (s. 9).

Pojken uppfostras och utbildas till präst, men verkar hörsamma kallelsen snarare av fruktan och plikt än av tro. Att han till sist, trots framgångar, avsäger sig prästkallet beror just på att han mist sin tro, både på bibelordet som sådant och som andlig hållning. Tron är ”en fast tillförsikt om det som man hoppas, en övertygelse om ting som man icke ser”, heter det i Hebréerbrevet (11:1), men det är ingenting för honom. Han söker vetenskaplig kunskap och sanning även på trons område. Som källkritisk exeget kan han inte acceptera bibeln som Guds ord. Därmed kan han inte heller sköta sitt prästämbete som en ”rätt lärare” i schartausk mening, hur mycket teologisk kunskap och prästerlig prestige han än har. Han kallar sig slutligen ”tillitsfull agnostiker”, förankrad i kristet-humanistiska värderingar (94), men utan kristen tro. Som sådan fortsatte han sin gärning på ledande positioner inom utbildning och forskning.

Den kanske mest tankeväckande skildringen av västsvensk fromhet i mitt urval är nog Kerstin Norborgs roman *Min faders hus* (2001). Titeln citerar ur Jesu avskedsord till lärjungarna i Johannesevangeliet: ”I min Faders hus äro många boningar; om så icke vore, skulle jag nu säga eder att jag går bort för att bereda eder rum.” (14:2). Berättelsen handlar om Arvid, en västsvensk präst och prästson i den schartauska traditionen.[28] Han känner sig utestängd från de himmelska boningarna och samtidigt instängd i sitt jordiska rum. Han är rädd för synden (18), fruktar sitt eget

Josef Eklundh: Tältmöte (1954.

syndafördärv, och lider samtidigt av prestationsångest; han fruktar straffet för att av fruktan för straff inte ha förvaltat sitt pund rätt:

> Och han förstår att för den rädde tjänaren finns ingen pardon. Den förlorade sonen fick komma tillbaka, äktenskapsbryterskan slapp att bli stenad. Bara för tjänaren som gräver ner sitt pund av rädsla för sin herres vrede finns ingen förlåtelse. Hans liv är förspillt. (38)

Han mister kontakten med både bibelordet och sitt eget språk; han kan varken läsa, skriva eller hålla predikningar:

> Han vill kunna krypa in i orden, smaka, bli omhändertagen av dem, låta sig tröstas, lyftas, bäras fram. / Och ändå sitter han där nu. *Utanför*. Bokstäverna, orden blir ingenting annat än just dessa bokstäver, ord, svarta tecken på ett papper som ställer sig i vägen. […] han letar efter en glipa i det svarta framför sig på skrivbordet, en glipa där också han skulle kunna tränga sig in. (s. 24)

Ernst Fuchs: Den brinnande busken (1956).

Han blir stum och instängd i tystnad; han vet att han tror, men han *känner* det inte; hela hans inre är dött. Vad är det för fel?

Romanen utspelas på 1930- och 40-talen, med nazismen, andra världskriget och arbetarrörelsens kamp i bakgrunden, men i centrum står skildringen av denna kroniskt deprimerade präst. Han reser på vilohem och får läkarbehandling, men ingenting hjälper; romanen slutar som den börjat.

En belysande episod är pingstpastorn Lewi Petrus' ankomst till orten. Väckelsetältet slås upp och fylls med hänförda åhörare, pastorn predikar så tältväggarna bågnar och församlingen kommer i extas. Schartaulärjungen Arvid predikar i kyrkan *mot* detta "de enkla lösningarnas tempel" och den känsloreligion den sprider:

> Vi längtar till Gud, säger han. Vi längtar alla efter att få skåda Guds ansikte. Men till Gud finns inga genvägar, till Gud måste vi vandra den knaggliga vägen genom hans ord. (26)

Frikyrkan bygger på ”känningar” och leder då bort tron från bibelordets bestående löften till den flyktiga känslan. Samtidigt är det just känslan som Arvids döda inre griper efter. I smyg går han till tältet och lyssnar på Lewi Petrus predikan genom tältväggen. Han känner igen tonen från frikyrkliga traktater och artiklar han skummat med avsmak. Men ändå:

> Också i rösten som hörs från tältet finns denna ton. Den lockar och skrämmer. Den kräver något av honom. Han vet inte vad det är.
>
> Och sångerna. Han hör också dem över fältet nu, och de vill ta honom med sig. Lättare än någon annan, vet han plötsligt, skulle han kunna låta sig dras med. Dessa melodier skulle kunna lyfta honom bara, blåsa honom ner över fälten, ut över sjön.
>
> Var skulle han då till slut hamna? Och vad skulle i så fall bli kvar? (s. 26)

Som präst i en schartausk tradition vet han att känslorna kommer och går men Ordets löften består och förnyas var gång han läser och tar till sig texten – vare sig han känner något eller ej. Men när de rätta känslorna inte infinner sig *känner* han sig ändå förkastad. Han är alltid utlämnad åt känslan, även när han känner dess *frånvaro*. ”Helvetet är inte att förlora sin övertygelse”, skrev en gång prästsonen Göran Palm: ”Också det är ju en akt av övertygelse. Helvetet är att ha övertygelsen kvar utan att känna dess närvaro.”[29] Detta är också det stora temat i Norborgs berättelse. Arvids tillstånd må kallas depression, men liknar mest det tillstånd som varje troende tidvis hamnar i – det som Schartau kallade *andens fattigdom*:

> Andans fattigdom innefattar en sådan saknad av all känsla och en sådan tomhet på allt märkbart (reflexivt) andeligt ljus, att människan inte en gång kan förnimma eller förstå att där är någon andans fattigdom hos henne.[30]

Utmärkande för andens fattigdom är en mental tomhet, en frånvaro av allt själsligt liv. Själva uttrycket ”andens fattigdom” återgår på den första saligprisningen i Matteusevangeliet: ”Saliga de som är fattiga i anden, dem tillhör himmelriket.” (Matt 5:3), men det tillstånd Schartau beskriver verkar svårförenligt med vanliga föreställningar om salighet. Hans tolkning av evangelietexten bygger dock på att Jesus här avger ett *löfte* om himmelriket för den som håller ut i *tro* på det löftet, trots att infriandet verkar avlägset och osannolikt. Tro är här inte en fråga om sannolikhet och bevis, utan om tillit och förtröstan, därtill under *alla* omstän-

digheter. I andens fattigdom erfar den troende inte själv sin tro; hen kan alltså inte finna stöd inom sig själv. I stället drivs hen ut ur sig själv till själva löftet, alltså till bibelordet, som för Schartau är trons källa.

Schartau var själv väl förtrogen med mekanismerna bakom andens fattigdom genom sin tid hos herrnhutarna.[31] Kravet på ständig subjektiv nådesupplevelse drev honom att ständigt rannsaka sina känslor som kom och gick bortom hans kontroll. Från denna subjektiva inkrökthet hamnade han i den fullständiga tomhet på både känsla och visshet som är andens fattigdom. Enda vägen ut var att söka sig till något utanför det egna jaget, till något objektivt att hålla fast vid, det vill säga Skriften och löftena i bibelordet. Vilken väg Arvid i Norborgs roman väljer får vi inte veta.

Ur Fattigbibeln (Biblia pauperum): Moses vid den brinnande busken (Albrecht Pfister, 1462/63)

Andens fattigdom – ett västsvenskt huvudtema

Andens fattigdom är på sätt och vis ett underliggande tema i alla de berättelser jag nu diskuterat: frånvaron av känsla som följer på känslornas övermått och hur detta tillstånd hanteras. Redan i Angered-Strandbergs ”Nitälskan” aktualiseras saken. Efter en kraftig domspredikan, som satt känslorna i brand, är församlingen tömd på känslor och erfar samtidigt skuld för detta:

> Och det hade varit ett sakta stönande och gråtande. Därför var man ock nu matt, känslorna blefvo slöa, och man stirrade tomt framför sig utan att egentligen erfara någonting af det man borde erfara. Och det oroade många. (s. 98).

Detta är en försmak av andens fattigdom. Den kan driva till laggärningar i stället för löftena i bibelordet. Lösningen är tro och tillit, men utan känslans bekräftelse är tron svår att hålla fast vid. Men bibelordet består och utgör därför trons grund, enligt schartauskt synsätt. Och tron själv – den är ingen inre känsla utan en utifrån kommande gåva.[32]

Idén om andens fattigdom är en schartausk nyskapelse, som utgör ett korrektiv till den självupptagenhet som den kristna självrannsakan kan leda till, särskilt om den schartauska principen om Nådens ordning tolkas bokstavligt, det vill säga, som en föreskrift för människans väg till Gud i stället för ett böjningsmönster för Guds väg till människan.[33] Nåden är ingen känslosak och ”nåderörelserna” inte att lita på. I andens fattigdom får man inga bevis på Guds kärlek utan får hålla sig till tron och löftena. Detta kan synas hårt, men bekräftar i själva verket Jesu löfte om himmelsk salighet för de i anden fattiga. Det är visserligen ”svårt för det af naturen oförnöjsamma hjärtat att fulleligen vara tillfreds med denna belägenhet”, förklarar Schartau; men ”just detta är en af Guds afsikter hvarför han låter en människa råka i detta tillståndet”.[34] Andens fattigdom är en nåd, enligt Schartau. Att vara utlämnad åt sin känsla är däremot inget nådigt tillstånd. Men andens fattigdom befriar från den egna känslan och den självgjorda tron och öppnar i stället vägen för det faktiskt givna bibelordet utanför det egna jaget. På så vis befrias människan från fångenskapen i jaget, och därmed får också medmänniskan en chans.[35] ”En sådan andlig fattigdom förekommer och rättar äfven de mot den broderliga kärleken stridande brister”, förklarar Schartau.[36]

”Refrigeror” [Jag nedkyles], nr 25 i Daniel Cramer: Emblemata Sacra (1624; Hildesheim: Olms, 1994).

Detta föranleder reflexionen att viss övning i andens fattigdom kan vara av godo i vår tid, då känslorna får styra så långt att mänskliga relationer tenderar att falla sönder i leda och misstro innan de har börjat på all-

var. När passionen slocknar och vardagens mödor tar över sätts både tron och kärleken på prov. Men från schartausk synpunkt är det först när känsloruset klingat av och den blinda passionen brunnit ner som kärleken till den älskade kan tändas. Den romanen om västsvensk fromhet återstår dock att skriva.

Fotnoter

1. För biografiska uppgifter, se Anders Jarlert, ”Henric Schartau”, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 31 (2000–2002), s. 266. https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=6365&forceOrdinarySite=true# Arkivuppgifter, hämtad 2021-02-28.
2. Första belägget 1842; se Anders Jarlert, Läsarfolket – från gammalläseri till nyortodoxi: förändringar i västsvensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds härader under 1800-talet (Göteborg: Humanistiska fakulteten, Univ. 1997), s. 74.
3. Anders Jarlert, Läsarfolket – från gammalläseri till nyortodoxi: förändringar i västsvensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds härader under 1800-talet (Göteborg: Humanistiska fakulteten, Univ: 1997), s. 134.
4. Forskarna talar hellre om ”västsvenska kristendomstyp” eller en ”nyortodoxi”, som återknyter till luthersk-ortodoxa traditioner, men med varierande uttryck. Se Jarlert, *Läsarfolket*, s. 211–224.
5. Martin Koch, Fromma människor. Skisser och studier från den kristna föreställningsvärlden i Sverige (Stockholm: Bonnier, 1918).
6. Viveca Lärn, *Sladdisen: en bok om min barndom* (Stockholm: Bonniers, 2019.)
7. För tolkningsproblem med begreppet lagisk se Jarlert, *Läsarfolket*, s. 71f.
8. Se vidare Anders Jarlert, ”Utgivning och undersökning av material från väckelserörelser som ’minnesstörning’. Med fokus på material från Västsverige”, i Jakob Dahlbacka och Kim Groop (red.), *Väckelser som minnes- och meningsskapande narrativ* (Studies on Religion and Memory: 3, Åbo, 2017), s. [102–112] 104–110 om ”minnes-störning” och ”re-oralization”.
9. Jarlert ”Utgivning och undersökning”, s. 104.
10. Henric Schartau, *Bref i andeliga ämnen, utgifna efter hans död*, 5 uppl. (Lund: Gleerups, 1925). Brevet riktas till den hoofianske prästen Josef Willhelm Malmstedt och angriper asketism och gärningsfromhet inom hoofianismen. Se äv. Jarlert, *Läsarfolket*, s. 130, 132.

11. Se t.ex. Gösta Nelson, *En studie i den västsvenska förkunnelsens struktur. Antinomidraget i nådens ordning* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag 1939), s. 70–127.
12. Se vidare Gustaf Aulén, ”Om att rätt dela mellan lag och evangelium”, *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 1946, s. 297–318.
13. Schartau, *Bref*, nr 14, s. 35.
14. Anders Jarlert, ”Schartau och herrnhutismen”, i Anders Jarlert (red), *Henric Schartau 1757–1825. Syfte samtid samhälle* (Artos, Skellefteå 2005), s. [116–143] 123f.
15. Jarlert, *Läsarfolket*, s. 77, 239–248.
16. Cit. eft. Anders Jarlert,”Den lästa sången. Hillers sånger som tolkningsnyckel till den västsvenska gammalkyrklighetens spiritualitet och sociala mentalitet” *i Svensk teologisk kvartalskrift*, vol 68 (1992), s. [123–132] 129–130.
17. Omtryckt i *Västerut. Skisser och noveller* (Göteborg: Wettergren & Kerber, 1887). URL: http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-261284, hämtad 19/1 2021. Se vidare Lilian Perme, *Hilma Angered-Strandberg: en levnadsteckning* (Göteborg: Bokförlaget Korpen 2019), s. 71–80.
18. Prosten använder sig av den så kallade ”bindenyckeln”, som binder syndaren i synden och undanhåller den förlåtelse som mottagandet av brödet och vinet i nattvarden skall bekräfta. Se Jarlert, ”Henric Schartau”: ”Ett särdrag i S:s pastorala verksamhet var den markerade ’bindenyckeln’ i skriftetalen: en högtidlig deklaration att skulden fanns kvar hos den som inte ville överge synden”.
19. Så t.ex.meddelar Karl Allan Nordblom i *Fjällbackabladet* att ”[t]ill krogen på Florö köptes år 1881 alkohol för 20 000 kr, vilket skulle kunna motsvara 29 411 liter konjak eller 75 757 liter dubbelrenat brännvin med dagens penningvärde. Med andra ord såldes och konsumerades otroliga mängder sprit under den sista sillperioden. (”Bland sillpatroner och schartauaner i Fjällbackaskärgården” del I, *Fjällbackabladet*, nr 89, 2000, s. 31). Se vidare Åke Holmberg, ”Perioden 1550–1880”, I Erik Lönnroth (red.), *Bohusläns historia* (Stockholm, Göteborg & Uppsala: Almqvist & Wicksell, 1963), s. [149–364] 350f., 363.
20. Anders Gustavsson, *Folklore och sociala konflikter* (Lund: Signum 1984), t.ex. s. 25–27.
21. Perme, *Hilma Angered-Strandberg*, s. 70–72, 75–79.
22. Gustaf Ullman, *Präster. Berättelser* (Stockholm: Bonnier, 1907). URL: http://hdl.handle.net/2077/59302, hämtad 19/1 2021. Gustaf Ullman var son till prosten Magnus Ullman i Varberg, död 1919.
23. Att ”befråga läraren” var en praktik Schartau lade stor vikt vid: att i ”regelbunden, enskild själavård” hos prästen söka klarhet i trosfrågor. Se Jarlert, ”Henric Schartau”.
24. Enligt Jarlert, *Läsarfolket* anslöt prästen Simson dock ”endast delvis och originellt” till Schartaus skola (s. 119).
25. Arne Lundgren, *Simson* (Stockholm: Norstedt, 1982), *Gloria Deo* (Stockholm: Norstedt, 1983), *Pigan i skolhuset* (Lysekil: Fabian, 2003).
26. Lars Hesslind, *Befriaren* (Höganäs: Bra böcker, 1988).

27. Se Gustavsson, *Folklore*.
28. Kerstin Norborgs fader var Lars Arne Norborg, präst, historiker, död 2003; hennes farfar var son till prästen Lars Norborg, död 1907.
29. Göran Palm, *Varför har nätterna inga namn* (Stockholm: Norstedt, 1971), nr 27, s. 15.
30. Henric Schartau, Utkast till offentliga förhör, tillika med Afhandlingar i frågor och svar öfver några stycken af Christendomskunskapen (Lund : Gleerup, 1850). Cit eft. Jarlert, Läsarfolket, s. 160. Se äv. Henric Schartau, ”Fattigdomen i anden”, i Frideborg: folkkalender, utg. B. Wadström (Årg. 43, 1909), s. 25–30.
31. Se vidare Jarlert, ”Schartau och herrnhutismen. Erfarenheten, själavårdsbreven, efterverkningarna”, i Anders Jarlert (red), *Henric Schartau 1757–1825. Syfte samtid samhälle* (Artos, Skellefteå, 2005), s. 116–143.
32. Nelson, En studie i den västsvenska förkunnelsens struktur, s. 125.
33. Nelson, En studie i den västsvenska förkunnelsens struktur, s. 40f.
34. Schartau, ”Fattigdomen i anden”, s. 28;
35. Anders Jarlert, ”Känslans frihet – tankar kring 1700-talets moderna problem”, i *Sjuttonhundratal* (vol 1, 2004), s. [28–33] 32.
36. Schartau, ”Fattigdomen i anden”, s. 28.

Föreläsning vid seminariet “Migration och fiktion” den 26 oktober 2020.

Beata Agrell, professor em. i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet.